

litteraturgeografi/ litterär geografi

sven godlund och olof wärneryd

Denna artikel bygger på ett föredrag med titeln »Geografi i litteratur» som handlade om hur jag som geograf uppfattar miljöskildringar i litterära verk. Inbjudan kom från Skönlitterära Sällskapet Stockholm Nord och föredraget hölls i författarrummet längst upp i Sollentunas gamla ställverk den 18 mars 2009. Ämnesvalet inspirerades i hög grad av att jag bland Sven Godlunds efterlämnade skrifter fann ett antal pärmar om vad han benämnde »Litteraturgeografi». Godlunds originella och välkända klippa- och klistrametod fyller fem pärmar med biografisk text och en riklig flora av citat ur hundratals författares verk. De sista anteckningarna han gjorde i dessa pärmar är från mitten av 1990-talet. Men först några ord om denne sällsynt flitige forskare som ägnade all ledig tid till att skriva om skilda drag inom geografiämnet.

Sven Godlund disputerade i kulturgeografi i Lund 1954 och innehade professuren i geografi, särskilt kulturgeografi med ekonomisk geografi, vid Göteborgs universitet 1961–1986. Efter pensionering och hustruns bortgång återvände Godlund till Lund, där han under tio år var en trogen gäst på universitetsbiblioteket. Främst kom han att fördjupa sin biografi om geografen, Dantetolkaren, skalden mm Arnold Norlind, och efterlämnade ett nästan helt färdigt manuskript om denne lundensiske forskare och lärare (Godlund

2009, med bearbetning av Wærneryd och Castensson). Godlunds beläsenhet var enorm. Skulle någon läsare bli intresserad av att ta del av hans sammanställningar eller kanske till och med vilja ta upp litteraturgeografi som ett forskningsområde kommer hans många pärmar att finnas tillgängliga på Lunds universitetsbibliotek. Sven Godlund avled i februari 2006 i en ålder av 85 år.

I sin granskning av litterära verk använder Godlund begreppet självsyn – att förmedla en närvarokänsla. Den skönlitteräre författarens självupplevda erfarenheter, ofta förankrade i uppväxtårens miljö eller genom längre vistelser på en plats, har många gemensamma drag med geografens trägna empiriska datainsamling. Att återgivningen av samma plats eller miljö skiljer sig åt förmenar inte självsynens betydelse. Författarens djupare relationer till sin miljö speglade i människors inre tankevärld förmedlar en kompletterande bild till geografens ofta opersonligt analyserade verklighet. Med några tankar om realism och fantasi, geografi och fiktion, geografi och litterär turism, vill jag avslutningsvis lyfta fram den fascinerande utmaning som ligger i att utveckla det förbisedda forskningsområdet litterär geografi.

Eftersom jag hämtar både inspiration och citat ur Godlunds pärmar är det naturligt att vi båda står som författare.

Litteraturgeografi eller litterär geografi

Att söka på samlingsbegreppet litteraturgeografi på nätet eller i olika bibliotekssystem ger inga träffar. Enligt tips från litteraturvetare ryms detta forskningsfält delvis inom begreppet »Mapping». Sökning på detta begrepp gav miljontals träffar och tog upp allt från design, kommunikation, datorgrafik till miljöskildringar. Det är en uppgift i sig att bearbeta detta begrepp och det lämnas därför utanför denna artikel.

Litteraturgeografi som intresseområde har vi emellertid flera exempel på. Till de geografer som tidigt kom att göra inträngande redogörelser för och analyser av svenska författares verk hör Sven Lönnborg. I sina studier av Viktor Rydbergs produktion under dennes 25-åriga göteborgstid granskar Lönnborg (1934) verk som »Den siste athenaren», »Singoalla» och »Fribytaren på Östersjön» främst ur ett historisk-geografiskt perspektiv. Rydberg utgav själv flera geografiska arbeten, bland annat stadsgeografiska beskrivningar av Göteborg och Jönköping.

Många litteraturforskare använder ett syn- och arbetssätt som associerar till geografi i litteratur eller litteraturgeografi. Som exempel kan nämnas Erland Lagerroth och hans »Landskap och natur i Gösta Berlings saga och Nils Holgersson» (1958) och »Selma Lagerlöf och Bohuslän» (1963), och Sonja Erfurth i den från och med år 1980 utgivna sviten om Harry Martinssons miljöskildringar och författarskap (Erfurth 1980).

Carl Olov Sommar (1918–2002) – jurist, ekonom och företagsledare inom tidsningsbranschen men också välkänd som

topografisk och geografisk litteratör – utgav i början av 1980-talet tre böcker med den övergripande titeln »Litterär vägvisare genom svenska landskap». I den första volymen om Skåne, Blekinge och Halland från 1981 lyder introduktionen:

Syftet med denna bok är att berätta om svenska författares och deras litterära arbetens anknytning till svenska landskap, städer och bygder.

Vad betydde uppväxtåren i Oderljunga för Artur Lundkvist? Vad skrev Selma Lagerlöf i Landskrona och Birger Sjöberg i Helsingborg? Vilka författare har legat i Lund, tagit intryck av Lundamiljön och hur speglas detta i deras verk? Hur skildras Vollsjö och Kivik i Bombi Bitt och jag? Det är sådana frågor som denna bok – låt vara på ett översiktligt och därför ytligt sätt – försöker svara på.

Geografi är ju inte bara en fråga om berggrund, jordmån, sjösystem och näringsliv. Landskap och miljöer kan inte beskrivas utan att man inkluderar vad våra författare skrivit om människor, händelser och förhållanden där de levt och verkat. Harry Martinssons skildringar är ett viktigt inslag i Blekinges kulturgeografi, liksom August Bondesons är det i Hallands och Anders Österlings dikter i Skånes.

Tanken med boken är den tvåfaldiga. Att kunskap om den geografiska miljön skall öka förståelsen och känslan för diktverken och att verkens inplacering i en bestämd trakt på kartan skall berika upplevelsen av denna trakt. I bästa fall kan det bli en växelverkan, som både det litterära verket och den skildrade geografiska miljön kan vinna på. (Sommar 1981: 5)

I »Landskapens röster», en antologi av

Göran Palm (1992), nämns den nytta han hade av bland annat Sommars böcker för att hitta texter. Många av våra mest kända författare och skalders finns med i antologin men Palm har också hämtat texter från barnvisor, fackuppsatser, sagor, reportage, psalmer, museiuppteckningar med mera för att, som han säger: »Jag vill visa de svenska landskapens egenart» (1992: 13).

I antologin »Österlen – landskapet i litteraturen», redigerad av Tomas Löfström (2002), ger många både kända och mindre kända författare och skalders mycket av sina personliga relationer till detta vackra och välkända sydosthorn av Skåne. Tom Hedlund, docent i litteraturvetenskap och medarbetare i Svenska Dagbladet, skriver en artikel om guider till den »litterära geografin» (Hedlund 2009) där Sommars böcker ovan nämns liksom »På diktens vägar genom Sverige» (av Tom Hedlund och Ulrika Palme 1998). Hedlund hänvisar också till några internationella sammanställningar, till exempel »The Atlas of Literature» (1996).

Under senare år har nästan hela författarsverige bidragit med texter till böcker om landskap, kommuner, städer och platser. Se bara på hyllan över hembygds litteraturen i den lokala bokhandeln! Vi ser en formligen explosionsartad utveckling, där den en gång förkättrade hembygds litteratur nu upphöjs till »litterär geografi». Många geografer har också deltagit och deltar i denna förädlingsprocess.

Syftet med denna korta artikel sammanfaller väl med Sommars introduktion ovan – att visa på ett ömsesidigt berikande geografer och skönlitterära författare emellan. En skönlitterär miljöskildring kan lyfta en geografiskt faktabetonad text. Förfat-

aren å sin sida skulle kunna tillgodogöra sig geografisk kunskap för mer fördjupade och verklighetstroga miljöskildringar. Vi bör kanske också i högre utsträckning se realism och fantasi som likaberättigade element i upplevelsen, beskrivningen och i analysen av ett geografiskt område eller en plats (Tuan 1990). Eller som sociologen David Wästerfors (2009) skriver i en liten skröna i Sydsvenska Dagbladet: »Kartan visar en verklig värld som ändå är fantasifull». Han fascineras av ortnamn under en resa i Småland: Korsberga, Lammhult, Rapplahall, Dädesjö, Esbjörnmåla. Här döljs oskrivna berättelser.

Geografi kontra geografiskt

Begreppet »litteratur» omfattar ett mycket brett register av arbeten från poesi och skönlitteratur till reseskildringar och essäer, romaner och noveller. Även biografier och memoarer bör räknas in. Gränsen mellan geografiska och litterära in- och uttryck är ofta flytande rörande till exempel bygdestudier/naturlyrik, reseskildringar/regionalgeografi eller geografiska framtidsvisioner/litterära fiktioner. Det intressanta är dock inte vad som är geografi utan när det sagda eller lästa kan uppfattas som geografi. I artikeln kommer några särskilt utvalda exempel på litterära verk att nämnas, vilka har starka anknytningar till geografi eller ett geografiskt tänkande.

Landskapet på bilden (figur 1) är Selma Lagerlöfs Värmland med sjön Fryken. Utanför de större städerna dominerar detta landskap svenskens och utlänningens syn på vårt lands livsmiljö – inte minst förmedlad av hundratals svenska författare. En lika påtaglig miljö, våra städer, skildras i hund-

Figur 1. Sjön Fryken, Värmland. Foto: Gunilla Wärneryd 2005.

ratals andra litterära verk. Landsbygd och stad ger oss miljöer ur vilka romanförfattaren och geografen hämtar verkligheten, inspirationen och upplevelsen – självsynen – emellanåt likartade men oftast åtskilda i beskrivning och analys.

Miljöskildringar

Varför inte börja med Selma Lagerlöfs verk »Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige» (1906–07), där den lille skånepojken Nils i skepnad av Tummetott från sin plats på en fågelrygg beskriver Sveriges landskapsbild och dess tillblivelse, landets flora och fauna, näringsliv och

bebyggelse. Boken tillkom runt 1905–06, just då fågelperspektivet vann sådan genklang i forskar- och författarkretsar. Utsikten hade lyfts enormt då ballongfärder medgav helt andra vyer och möjligheter till överblick av landskapet än från en höjd eller ett berg.

På hösten 1901 blev Selma Lagerlöf kontaktad av Sveriges allmänna folkskolläraaförening om en geografibok för folkskolan. Hon glädde sig åt detta uppdrag men motsatte sig att hon skulle vara del av en grupp som skulle skriva. Hon ville själv ta ansvaret och skriva om Sveriges natur, dess växter och djur men också om samhället och näringarna. Hon

ville ge liv åt kartan – fylla den med skogar och sjöar, fält och ängar, byar, slott, lantgårdar och städer, alltifrån Ystad till Haparanda. Hon skall samordna geografin med äventyr och psykologi som för barnen skall framstå som »vänlig vacker bild av Sverige». Det finns ingen realistisk tid i berättelsen utan handlingen bestäms av fåglarnas biologiska klocka som tickar boken igenom.

Selma Lagerlöf hämtade fakta från många olika geografiska arbeten och inspirerades av författare som H C Andersen, Zacharias Topelius och Rudyard Kiplings »Djungelboken». Nils Holgersson och »Gösta Berlings saga» torde i sin tur – direkt eller indirekt – ha inspirerat geografer till bergslags- och bygdestudier.

Vivi Edström ger i sin bok »Uppdrag läsebok Nils Holgersson» (1996) en intressant och mycket uppskattande beskrivning av Selma Lagerlöf och hennes världskända bok – en av de få med en sådan otrolig spridning och fortfarande beundrad och läst, bland andra av japaner. 1994-års nobelpristagare, japanen Oe, lärde sig den utantill. Han fann stort intresse i synen på natur och moral och balansen i det ekologiska systemet. Konrad Lorenz, etolog, fick uppslag till sina djurstudier när han läste om vildgässens beteende. Åtskilliga textställen avspeglar också den spirande naturskyddsdebatten i vårt land vid 1900-talets början.

Boken blev utsatt för hård kritik, bland annat därför att författarinnan valt att beskriva vårt lands landskapsbild, djur- och växtvärld och ekonomiska liv inte enbart med verklighetens verktyg utan även i diktens form. Gustaf Sundbärg, emigrantutredare, ansåg att mycket av naturbeskriv-

ningarna var utmärkta men människorna och deras liv saknades. Att på detta sätt behandla så allvarliga saker som geografiska, biologiska och historiska företeelser och skeenden ansåg många inte endast vara olämpligt utan till och med farligt för barnen. Geograferna saknade fakta om inlandsisens betydelse för landformernas ursprung, viket ledde till kompletteringar innan utgivningen. Zoologerna påtalade triumferande fel i framställningen av djurvärlden. På kristet håll fann man den för litet religiös. Varför fick aldrig Nils gå i kyrkan? På radikalt håll fann man boken för konservativ. Pedagogerna fann boken för rolig, barnen kunde drömma sig bort under lektionerna.

Bakom kritiken, som i vissa detaljer var sakligt berättigad, fanns förvisso också inslag av akademisk lärdomshögfärd och konservatism – Selma Lagerlöf hade ju ingen universitetsutbildning utan »bara» examen från Högre lärarinneseminarier och var därtill kvinna. Ren och skär avund spelade säkert också in.

Den från en geografisk synpunkt mest genomarbetade granskningen av två av Lagerlöfs verk står Erland Lagerroth, docent i litteraturhistoria i Lund, för. I sin doktorsavhandling »Landskap och natur i Gösta Berlings saga och Nils Holgersson» (1958) hävdar han tesen att Selma Lagerlöf rent allmänt lagt an på de dramatiska inslagen i naturen själv. Geografiskt lokaliserade skådeplatser blir av intresse genom sin historia, karaktär eller atmosfär hävdar Lagerroth.

Nils Holgersson skulle ersätta eller komplettera de fackmässiga läroböckerna. Skillnaden är främst framställningen. Geografiläroboken beskriver och resonerar; i

Nils Holgersson berättas en historia eller en hel rad av genomgående händelser. Lagerroth fortsätter: »Det som framställs i Nils Holgersson upplevs, medan det som fackläroboken redogör för uppfattas.» (1958: 325).

August Strindbergs stads- och landsbygdsskildringar skulle vi inte kalla geografi men kan mycket väl uppfattas som geografiska till sin karaktär. Genom innehållsliga beskrivningar har hans romaner otvivelaktigt varit inspirerande för sentida geografer. »Röda rummet» blev för många av dåtidens besökare i Stockholm en utmärkt introduktion och turistguide.

Ett citat ur boken, som först utkom 1879, visar Strindbergs målande språk, här om Mosebacke:

Långt nere under honom bullrade den nyvaknade staden: ångvincharne snurrade nere i stadsgårdshamnen, järnstängerna skramlade i järnvågen, slussvaktarnes pipor visslade, ångbåtarna vid Skeppsbron ångade, Kungsbacksomnibussarna hoppade skallrande fram på den kullriga stenläggningen; stoj och hojt i fiskargången, segel och flaggor som fladdrade ute på strömmen, måsarnes skri, hornsignaler från Skeppsholmen, gevärsrop från Södermalmstorg, arbetshjonens klapprande med träskorna på Glasbruksgatan, allt gjorde ett intryck av liv och rörlighet, som tycktes väcka den unge herrns energi... (1945: 102)

Ludvig Rasmusson inleder en skrift »Städernas musik i framtiden» (1985) med det ovanstående citatet och uppmanar läsaren att själv ta sig till Mosebacke och jämföra idag med vad Strindbergs Arvid Falk förmer än hundra år sedan upplevde. Rasmus-

son har gjort det och konstaterar att det är en beklämmande upplevelse:

Idag hörs bara buller och brus. Den rika levande ljudmiljö som fanns på Strindbergs tid är förstörd av bilar, fläktar och maskiner. På Strindbergs tid hade Stockholm en omväxlande och tät ljudmiljö. Man kunde urskilja många olika sorters ljud samtidigt; det fanns plats för både svaga och starka ljud. Ljuden var skiftande och brokiga, de berättade om livet som levdes i Stockholm. Ljuden skiljde sig starkt mellan dygnets olika timmar, mellan helg och vardag och mellan årstiderna. De bidrog till att ge rytm åt livet. Det fanns också många tysta platser och tider. Idag domineras Stockholms stadsmiljö av en malande ljudmassa som förändras föga genom dygnet och året. Den ligger ständigt över staden och tränger in överallt, som damm. Ingenstans och aldrig finns ren tystnad. (Rasmusson 1985: 5)

Om författare påverkat forskare så finns även det motsatta förhållandet. Geografiprofessorn Helge Nelsons stora arbeten om svenska utvandrare till Amerika och hans forskning om de miljöer dessa emigranter valde däröver inspirerade Vilhelm Moberg i hans stora emigrantepos i fyra delar (1949–1959).

I de fyra dokumentärromanerna blandas verklighet och fantasi. Mobergs framställning röjer också den kunskap och den känsla rörande naturens och människans landskap som enbart kan fås och nås genom självsyn, geografens viktigaste allmängiltiga metodik. Moberg vistades för roman-skrivandet under en längre period i USA där han samlade material genom resor och miljöstudier, intervjuer och arkivbesök.

Gunnar Eidevall visar i tre arbeten, bland annat i sin doktorsavhandling (1974), på ett övertygande sätt efter återgiven brevväxling med Moberg, hur påverkad Moberg var av Helge Nelson. Inte minst synes Moberg ha tillgodogjort sig Nelsons uppgifter om och synpunkter på valet av bosättningsplats. Denna skulle i fråga om klimat och naturgrund, vatten och vegetation så långt möjligt likna den man lämnat i det gamla landet.

Så här skriver Moberg i ett brev till Eidevall:

År 1947 när jag på allvar började forska för romanen läste jag professor Helge Nelsons undersökningar av de svenska bebyggelseområdena i USA. Nelson uppgav Chisago County i Minnesota som smålänningarnas speciella bosättningsplats och den uppgiften tog jag fasta på. Redan 1947, just när jag skrev de första kapitlen, hade jag alltså beslutat att Karl Oskar och Kristina skulle slå sig ned i Chisago County. Men själva fick de naturligtvis inte veta om det – det skulle ha förtagit spänningen i romanen. (Moberg i Eidevall 1974: 121–122)

Behovet av en lokal geografisk förankring för att kunna förstå den stora världen kring oss kommer fint till uttryck hos bland andra Harry Martinson, när han i en av sina självbiografiskt präglade böcker minns sin skoltids geografilektion under läraren Karl Johan Staaf i Näbbeboda folkskola i gränsområdet mellan Blekinge och Skåne:

Ibland tycker jag, att jag aldrig blivit annat än barn. Då tycker jag mig sitta i en världsskola, en väldig byggnad pålad i världsdellarna. Stav går och känner på den kallnande kaminen och säger: »Här är kallt barn, ta och

öppna fönstren mot Stilla havet!» Vi göra så eller också lägga vi in några små vedfång av de väldiga douglasgranarna i Brittiska Columbia. Han kunde få kartan att grönska på väggen. Ofta byggde han upp lektionerna till torn av svindlande fantastik, varefter han skickligt återförde alltsammans till balanseerade dimensioner. Han levde med i vad han talade om. När han talade om havet, hörde man mycket tydligt hur han plaskade, och från toppen av Kilimandjaro höll han en gång ett strålände tal om ung bambuskog och antiloper.

Ibland kände jag en sådan tacksamhet mot Stav, att jag för min personliga del placerade honom bland sådana män som Columbus, Magellan, Livingstone, John Ericsson, Sitting Bull, snapphanehövdingen och Jack London. (Martinsson i Erfurth 1980: 149)

Tänk att få ett sådant omdöme som geografilärare! Göran Tunström hämtar liksom många andra författare också sitt stoff i barn- och ungdomstidens samhälle och iakttagelser, i hans fall Sunne i Värmland. I romanen »De heliga geograferna» (1973) behandlar Tunström krafter och motkrafter hos människorna genom att i symbolisk form och med fin humor redovisa syftet med och arbetet i det han kallar Sunnes Geografiska Sällskap, SGS, bildat hösten 1939, då andra världskriget bröt ut och landets gränser stängdes. Mottot för SGS blir: »För en vidgad värld, kontakt över gränserna, för vidgade vyer». I boken får vi läsa om de svårigheter av psykologisk och organisatorisk, ekonomisk och teknisk natur som mötte entusiasterna i sällskapets styrelse i deras ivriga försök att trots avspärningarna verka för en vidgad värld

och skapa kontakt över gränserna. De kom ändå till Torsby.

En direkt jämförelse mellan geografen Herman Richters och poeten Hjalmar Gullbergs olika sätt att beskriva Falsterbonäset, Skånes sydvästra hörn, ger skillnader men också likheter. De kompletterar varandra. Richter skriver:

Lik en hammare sträcker sig Falsterbohalvön ut i havet. Där Östersjön och Öresund mötas, skjuter Ugglenabben fram, Skånes och Sveriges sydvästligaste udde. Den fortsätter i Falsterborev mer än 7 km mot söder med den låga sandbanken Måkläppen, känd för sitt rika fågelliv. (1934: 217)

Hjalmar Gullberg skrev strax före sin död »Jag bor vid ett rastställe» (1962):

Jag bor vid ett rastställe, långsmalt, havsommelutet:

En utsträckt hand av vildros och susande gräs som öppnar eller knyter sig. Här är slutet på kartan över landet, ett yttersta näs.

Ett rastställe också för människan att bada och bo vid men anlagt för högre bruk än så.

Ty över mitt huvud är byggd en autostrada, en resväg till södern, den äldsta i det blå.

Tillämpning av kulturgeografiskt synsätt – tidsgeografi

I romanen »Babels hus» (1978) av Per C Jersild anger författaren hur han vill nalkas och behandla människor och miljöer: »Att ge en allsidig, detaljerad och samtidigt nyanserad bild av ett storsjukhus är omöjligt. Jag har använt mig av romanens vedertagna rätt att vara subjektiv» (1978: 5).

Romanens huvudperson Gustaf Nyström, licentiat i medicin och underläkare,

håller på med en avhandling om hjärtinfarkter. Han har litet bekymmer med sitt material till avhandlingen. Han vill förbättra undersökningen kvalitativt genom att, som han säger, införa tidsfaktorn i enlighet med modern internationell metodik. Handledaren hajar till inför detta uppslag och hävdar bestämt att den traditionella hjärtepidemiologiska forskningen definitivt inte är passé. Han säger:

– Kritiken mot denna beprövade metod kan du inte ha funnit i den medicinska litteraturen.

– Nej, faktiskt inte. Jag har börjat titta lite på hur kulturgeograferna bär sig åt.

– Kulturgeografi, är det vetenskap?

– Det är det. Det finns omkring tio professorer.

– Du kan få krångel med opponenter om du drar in icke vedertagna tankemodeller.

– Man kunde ju be kulturgeograferna själva att de har en representant med vid disputationen, så att diskussionen inte kör fast i metodfrågor. De har använt sådana här modeller i tio-femton år.

– Kulturgeograferna använder ett tredimensionellt koordinatsystem, fortsatte Nyström. Om du tänker dig ett akvarium. Ser man det uppifrån ser man en vanlig karta över orter eller händelser som relaterar till varandra. Men om man ser det från sidan, kan man se att punkterna och deras förbindelselinjer ligger på olika höjd. Det är höjden som markerar tiden.

– Jag kan inte se att den där glaslådan skulle ha några fördelar framför vår modell med miljö, människa och agens.

– Jo, det har den faktiskt. Man kan grafiskt illustrera ett mer komplext skeende. Om man kan binda en del av hjärtinfarktens or-

saker i ett tids skeende, då har man vunnit något ytterligare. Och då kan man använda ett mindre material. Man behöver inte längre laborera med 350 patienter i varje grupp. Man försöker pricka in orsakerna i ett tids skeende. (Jersild 1978: 104–105)

Handledarens intresse är dock minimalt och han avrättar samtidigt ett antal arbeten inom pedagogik och psykologi som föga vetenskapliga.

Sannolikt inspirerades Jersild till att föra in tidsgeografin efter samtal som han och Olof Wärneryd förde under en UHÄ-kurs i Kingston, Canada, i juni 1977. I en nyligen framlagd doktorsavhandling i psykiatri av Charlotta Sunnqvist (2009) vid Lunds universitet spelar det tidsgeografiska synsättet en avgörande roll för såväl insamling av material som för bearbetning och analys av det empiriska materialet. Särskilt sakkunnig och handledare för de tidsgeografiska inslagen var Bo Lenntorp, professor emeritus i kulturgeografi i Stockholm.

Att avläsa ett landskap – litterär geografi?

Många geografiska texter skrivna av fackgeografer har närmast en poetisk lyskraft. Att klä framställningen av ett kulturlandskap i ord som fångar och berör läsaren utan att förlora i verklighetsbeskrivningen ger en stark närvarokänsla. Så här beskriver Torsten Hägerstrand människans kulturlandskap:

På varje fläck i landet är det avgjort vem som äger rätten att styra och ställa. Att disponera över en domän, stor eller liten, i staden eller på landet, innebär att vara herre över en mosaikbit av kulturlandskapet. Varje ändring av

markanvändning, anläggningar och byggnader tillfogar ett nytt drag i jordens ansikte. Förändringar sker inte i isolering. De är inte enkla mellanhavanden med marken, som de sker på. De hänger ihop med lagar, teknik, ekonomi och med åtgärder inom andra domäner i grannskapet eller längre bort. Människans landskap har därför dels en enkel och påtaglig, dels en komplicerad och svår-gripbar sida. Resenären ser mest den första: åkrar, ängar och skogar, gårdar, byar och städer. Han uppfattar inte lika lätt de tusen samband, som knyter ihop domänerna till en levande vävnad med en lång historia av ständigt pågående tillväxt och sönderfall.

Det landskap människan skapat är summan av hennes lyckade och misslyckade spekulationer. Bakom varje detalj ligger någons eller någras beslut. En oöverskådlig mängd av viljor har under århundraden lagt drag till drag. De flesta individuella bidragen är anonyma. Dessa okända, som verkat något tillsammans i en bestämd riktning, brukar vi efteråt försöka bunta ihop och kalla faktorer. Vi låtsar oss kunna rada upp dessa till strängar av orsak och verkan eller ställa dem mot varandra som spelare, inbegripna i drag och motdrag. Med det blir nästan alltid några över, som inte vill vandra in och ställa upp sig i tabellerna, grindöppnarna, som satt medmänniskorna i rörelse i nya och oväntade riktningar, inte sällan till deras förargelse. (1961: 33)

Geografi och fiktion, realism och fantasi

Hur kan man nu sammanfatta detta? Vad förenar respektive skiljer geografen från den skönlitteräre författaren? Författaren och docent i litteraturvetenskap Göran

Hägg säger någonstans att en roman består av 1/3 självupplevt, 1/3 läst och 1/3 påhittat. Självupplevt och läst har vi gemensamt men definitivt inte »påhittat». Geografen baserar sina slutsatser på insamlade fakta. Att skaffa sig självsyn, det vill säga att genom egna iakttagelser och erfarenheter samla kunskap förenar oss dock. En fullödlig återgivning av en plats eller ett landskap kräver närvaro.

I geografiska fackböcker uppfattar man sin omgivning medan man i romanen bibringas upplevelser säger Erland Lagerroth. I det förra fallet är syftet att producera ny kunskap på ett vetenskapligt riktigt vis. För romanförfattaren omvandlas miljön till scenbilder, vilka romanens personer iakttar och upplever på skilda sätt. Ett syfte är att försätta läsaren i iakttagarens situation för att mer eller mindre medvetet förmå denne att identifiera sig med iakttagaren. Det finns ett visst mått av suggestion i detta. Att en viss ytlighet i verklighetsbeskrivningen kan känneteckna romanförfattaren går inte att komma ifrån. Miljön är obestämd – var som helst – och bildas inte sällan av ett hopkok från flera miljöer. Den kan vara mer eller mindre sann. Metaforer är vanliga. Även geografer låter emellanåt metaforer beskriva en miljö eller ett händelseförlopp utan att därmed medvetet förvansa verkligheten. Fiktion, en företeelse som saknar motsvarighet i verkligheten, är eller bör dock vara främmande för en geograf. För den skönlitterära författaren råder ett annat förhållande. Per C Jersild hävdar i en intervju:

Att skriva skönlitterär fiktion är ett bra men farligt sätt att beskriva verkligheten på. Skönlitteraturen kan tillåta sig vad som

helst. Svårast blir det i realistiska romaner, där läsaren omöjligt kan hålla isär det verkliga och det fiktiva. Det ingår i författarens yrkeskunskap att kunna maskera fantasier och få dem att se ut som om de är verklighet. (Englund 2005: 40–42)

Fantasi då, det vill säga förmågan att föreställa sig saker som man inte upplevt, är det helt främmande för en geograf? Kan vi skilja realism från fantasi? En känd amerikansk kollega, Yi-Fu Tuan, kan här ge oss guidning. Han hävdar att varje människa i viss mening är geograf – en tillämpad specialist på sin närmaste omgivning. Realism är nödvändigt för överlevnad, men utan fantasi blir människan fången i sin egen värld:

För att förstå människans verklighet bättre, hjälper det att se människan och hennes verksamheter som sammansatta av realism och fantasi. Geografisk realism är universell som företeelse men dock bunden till varje människas hemtrakt. Identitet kan vi egentligen endast få och känna i denna lokala miljö. Ju mer vi avlägsnar oss från denna vår hemtrakt, desto mer måste fantasin komma in för att fylla ut luckorna i vår kunskapsbild om den främmande trakten. När geografer studerar en särskild plats, tenderar de att beskriva och förstå den utifrån en opersonlig utgångspunkt. Människor blir abstraktioner och kan inte sysselsätta sig med något annat sökande än efter det ekonomiska med den oundvikliga konsekvensen att deras materiella omgivning också dräneras på en stor del av det materiella och på mening. (1990: 435)

Litterär geografi

Inledningsvis hänvisades till några antologier över Österlen och de svenska

landskapen. Texterna är hämtade från den litterära världen, från mer eller mindre kända svenska författare. Tom Hedlund benämner texter av denna karaktär för »litterär geografi». Det finns idag hundratals monografier, antologier, småskrifter med mera som presenterar vårt lands geografi i prosans eller diktens form.

Det ökande intresset för denna utveckling av litterär geografi har starka beröringspunkter med turismens framväxt och ändrade karaktär. Framför allt har kvaliteten både i turistinformationen och i guidade visningar förbättrats högst väsentligt. Konkurrenten om turisterna är hård idag och en kommun, en stad eller en plats måste visa upp ett både brett och djupt utbud av vad man kan göra eller ta del av. Många turister har också en önskan att läsa om sitt resmål före avresan. Här följer några exempel.

Strindbergs »Röda rummet» från 1879 är inte enbart en autentisk miljöskildring av Stockholm utan den blev också en utmärkt turistguide för besökare. Men det är framför allt under de senaste decennierna som vi ser en formlig explosion av att »exploatera» de litterära texterna för att ge oss inte enbart den historiska bakgrunden utan också för att foga samman realism och fantasi i det geografiska landskapet. Att resa i Arns fotspar i Västergötland efter Jan Guil-

lous romansvit, att finna de miljöer Fritiof Nilsson Piraten skriver om i »Bombi Bitt och jag», att vandra på Söder i Stockholm med Per Anders Fogelströms som guide är några smakprov på litterär geografi. Och tänk bara på den »turismindustri» med museer, orörda miljöer, kulturstigar, besök på gravplatser med mera som vuxit upp i många författares hembygd!

En rimlig slutsats man kan dra av denna utveckling är att fackgeografens kunskap om natur- och kulturlandskapet svarar för betydande inslag i den litterära geografin. Men, det är en berättande geografi, ganska olik den universitetsgeografi och den forskning vi möter inom natur- och kulturgeografi idag. Denna senare forskning vilken till största delen är systematisk producerar dock ny kunskap oundgänglig för den mer problematiserande regionalgeografin. Men hur kan vi vidareutveckla en berättande geografi som kan ta upp kampen med bland annat den tillväxande floran av resehandböcker? För onekligen är det väl så att historieämnets framgång gynnats och gynnas av de goda berättarna Eva Österberg, Peter Englund, Herman Lindqvist, Dick Harrison med flera. Ett utmärkt exempel på denna genre inom kulturgeografin är Christina Nordins (2009) »Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918».

Referenser

Edström, Vivi (1996) *Uppdrag läsebok Nils Holgerson*, Rabén & Sjögren, Falun.
Eidevall, Gunnar (1974) *Vilhelm Mobergs emigrantepos. Studier i verkets tillkomsthistoria, dokumentära bakgrund och konstnärliga gestaltning*, P.A. Norstedt & Söner, Stockholm.

Erfurth, Sonja (1980) *Harry Martinssons barndomsvärld*, Bonniers, Stockholm.
Godlund, Sven (2009) *Nära och fjärran – en studie av Arnold Norlind som geograf*, Sydsvenska Geografiska Sällskapet, Lund.
Gullberg, Hjalmar (1962) *100 dikter av Hjalmar Gullberg. Ett urval ur sex versböcker*,

- P.A. Norstedt & Söner, Stockholm.
- Hedlund, Tom (2009) Diktens vingslag bär till Innisfree, Svenska Dagbladet 15 mars.
- Hägerstrand, Torsten (1961) Utsikt från Svaneholm, i O Thaning (red) *Svenska turistföreningens årsskrift. 1961*, Svenska turistföreningen, Stockholm.
- Jersild, Per C (1978) *Babels hus*, Bonniers, Stockholm.
- Englund, Liselotte (2005) »Ingen läkekonst utan humaniora». PC Jersild om mötet mellan vetenskap och erfarenhet i fakta och fiktion, *Tvärsnitt* 03/05.
- Lagerlöf, Selma (1958) *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*, Bonniers, Stockholm.
- Lagerroth, Erland (1958) *Landskap och natur i Gösta Berlings saga och Nils Holgersson*, Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Lagerroth, Erland (1963) *Selma Lagerlöf och Bohuslän*, Gleerup, Lund.
- Löfström, Tomas (red) (2002) *Österlen – landskapet i litteraturen*, Artograf, Simrishamn.
- Lönnborg, Sven (1934) Från Viktor Rydbergs Göteborgstid, *Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-samhälles handlingar, femte följd*, ser A, bd 4, n:o 2, Göteborg.
- Moberg, Vilhelm (1949–1959) *Utvandrarna; Invandrarna; Nybyggarna och Sista brevet till Sverige*, Bonniers, Stockholm.
- Nordin, Christina (2009) *Oordning. Torghandel i Stockholm 1540–1918*, Sekel, Lund.
- Palm, Göran (1992) *Landskapens röster. En antologi*, Litteraturfrämjandet, Stockholm.
- Rasmusson, Ludvig (1985) *Städernas musik i framtiden*, Sekretariatet för framtidsstudier, Stockholm.
- Richter, Herman (1934) Text till bild 97, i H W:son Ahlman (red) *Nutida Sverige, dess natur och kultur. Med 100 flygbilder och 8 konturkartor*, Natur och Kultur, Stockholm.
- Sommar, Carl Olov (1981) *Litterär vägvisare genom svenska landskap. I Skåne, Blekinge och Halland*, Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Strindberg, August (1945) Röda rummet, i *Skrifter av August Strindberg*, Bonniers, Stockholm.
- Sunnqvist, Charlotta (2009) *Life events, stress and coping: suicidal patients in a time-perspective*, Lund University, Faculty of Medicine, Doctoral Dissertation, Series 2009:18.
- Tunström, Göran (1973) *De heliga geograferna*, Bonniers, Stockholm.
- Wästerfors, David (2009) Svindlande nejder. Kartans svarta punkter döljer oskrivna berättelser, *Sydsvenska Dagbladet* 25 juli.
- Tuan, Yi-Fu (1990) Realism and fantasy in art, history, and geography, *Annals of the Association of American Geographers* 80(3): 435–446.

*Olof Wärneryd är professor emeritus vid
Kulturgeografiska institutionen, Lunds universitet.
E-post: olof.warneryd@keg.lu.se*